

Michał Michalski

Rolnictwo powiatu wieluńskiego w świetle spisu powszechnego z 3 XII 1950 r.

Rocznik Wieluński 13, 69-88

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michał Michalski

ROLNICTWO POWIATU WIELUŃSKIEGO W ŚWIETLE SPISU POWSZECHNEGO Z 3 XII 1950 R.

Po zakończeniu II wojny światowej zmianie uległa sytuacja polityczna, społeczna i gospodarcza Polski. Władzę przejęli, korzystając ze wsparcia Armii Czerwonej, działacze Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), od 1948 r. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR)¹.

Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) oficjalnie ogłoszony 22 VII 1944 r. zapowiadał duże zmiany oraz przeprowadzenie reformy rolnej. W dokumencie tym czytamy:

Aby przyspieszyć odbudowę Kraju i zaspokoić odwieczny pęd chłopstwa polskiego do ziemi, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przystąpi natychmiast do urzeczywistnienia na terenach wyzwolonych szerokiej reformy rolnej. W tym celu utworzony zostanie Fundusz Ziemi, podległy Resortowi Rolnictwa i Reform Rolnych. W skład tego funduszu wejdą wraz z martwym i żywym inwentarzem i budynkami ziemie niemieckie, ziemie zdrajców narodu oraz ziemie gospodarstw obszarnczych o powierzchni ponad 50 ha, a na terenach przyłączonych do Rzeszy — w zasadzie o powierzchni ponad

¹ Szerzej: A.L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Kraków 2011, s. 17–178; J. Buszko, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1984, s. 406–445; K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 1984; A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski. Polska ludowa (1944–1989)*, Poznań 1992, s. 11–225; J. Eisler, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944–1989*, Warszawa 1992, s. 12–49; A. Czubiński, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, Poznań 1998, s. 5–324; A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2005, s. 87–161; S. Ciesielski, *Polska 1944–1949. Powrót do życia*, [w:] *PRL od lipca 44 do grudnia 70*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010, s. 7–33; J. Wrona, *Ustanowienie systemu komunistycznego w Polsce*, [w:] *PRL...*, s. 35–80; W. Roszkowski, *Przekształcenia społeczne i gospodarcze w Polsce w latach 1944–1989*, [w:] *PRL...*, s. 83–92, 94–96; R. Kaczmarek, *Historia Polski 1914–1989*, Warszawa 2010, s. 481–614; W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1945–1956*, Warszawa 2011, s. 7–191.

100 ha. Ziemie niemieckie i ziemie zdrajców narodu zostaną skonfiskowane. Ziemie gospodarstw obszarnczych przejęte zostaną przez Fundusz Ziemi bez odszkodowania, zależnego od wielkości gospodarstwa, lecz za zaopatrzeniem dla byłych właścicieli. Ziemianie, mający zasługi patriotyczne w walce z Niemcami, otrzymują wyższe zaopatrzenie. Ziemie skupione przez Fundusz Ziemi, z wyjątkiem przeznaczonych na gospodarstwa wzorowe, rozdzielone zostaną między chłopów małorolnych, średniorolnych, obarczonych licznymi rodzinami, drobnych dzierżawców oraz robotników rolnych. Ziemia rozdzielona przez Fundusz Ziemi za (minimalną) opłatą stanowić będzie na równi z dawniej posiadaną ziemią własność indywidualną. Fundusz Ziemi będzie tworzył nowe gospodarstwa względnie dopełniał gospodarstwa małorolne, biorąc za podstawę normę 5 ha użytków rolnych średniej jakości dla średnio licznej rodziny. Gospodarstwa, które nie będą mogły otrzymać tej normy na miejscu, będą miały prawo do udziału w przesiedleniu przy pomocy państwa na tereny z wolną ziemią, zwłaszcza na ziemie wywindykowane od Niemiec².

Założenia te wprowadzono w życie dekretem o reformie rolnej z 6 IX 1944 r. Zgodnie z tym aktem prawnym na cele reformy rolnej przeznaczono kilka kategorii gruntów:

- a. własność Skarbu Państwa,
- b. własność obywateli niemieckich i polskich narodowości niemieckiej,
- c. grunty osób skazanych za zdradę stanu lub pomoc udzieloną okupantowi ze szkoda dla miejscowej ludności,
- d. ziemię skonfiskowaną z jakichkolwiek przyczyn,
- e. majątki, których wielkość przekracza ponad 100 ha powierzchni ogólnej lub 50 ha użytków rolnych. W przypadku województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego powyżej 100 ha powierzchni ogólnej bez względu na rodzaj użytków³.

W celu przeprowadzenia reformy rolnej powołano do życia Państwowy Fundusz Ziemi, na czele którego stanął kierownik resortu rolnictwa i reform rolnych Andrzej Witos. W celu współpracy z wyżej wymienionym organem zapowiedziano powołane w każdej gminie – gminnej komisji reformy rolnej⁴.

Ziemia miała być przeznaczona na utworzenie nowych lub powiększenie dotychczasowych gospodarstw karłowatych i małorolnych. Ustalono, że nowo powstałe lub powiększone mogły posiadać maksymalnie 5 ha średniej jakości ziemi, w przypadku gospodarstw ogrodniczo-warzywniczych obszar ten nie mógł przekraczać 2 ha (podobnie parcele rzemieślniczo-wiejskie). Działki robotnicze i inne nie miały przekraczać 25 arów. Osoby przejmujące ziemię musiały wnieść opłatę w wysokości 10% wartości w gotówce lub naturze, zaś pozostałą kwotę należało spłacić: małorolni przez 10, bezrolni przez 20 lat⁵.

² *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, Dz. U. 1944, nr 1 – załącznik.

³ *Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 17.

⁴ W okresie od 21 VII do 9 X 1944 r. na czele resortu rolnictwa i reform rolnych w PKWN, stał jako kierownik A. Witos, następnie do 31 XII 1944 r. Edward Osóbka-Morawski. W Rządzie Tymczasowym ministrem został Edward Bertold (do 28 VI 1945 r.), a w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej Stanisław Mikołajczyk (do 5 II 1947 r.).

⁵ *Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września...*

Wspomniany dekret nie regulował sytuacji związanej z majątkami Kościoła rzymskokatolickiego i innych związków wyznaniowych. Odpowiednie zarządzenie zostało wydane po umocnieniu się w kraju władzy ludowej. W dniu 20 III 1950 r. sejm uchwalił ustawę, na mocy której skonfiskowano tzw. dobra martwej ręki, będące w posiadaniu związków wyznaniowych. Zezwolono jedynie na pozostawienie gospodarstw rolnych proboszczów katolickich wielkości do 50 ha (nadwyżka miała być skonfiskowana), a na terenach województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego do 100 ha⁶. Reforma rolna przeprowadzona w Polsce wraz z późniejszym upaństwowieniem dóbr martwej ręki stworzyła całkowicie nową sytuację na wsi polskiej, w tym także w powiecie wieluńskim.

W czasach II RP odbyły się dwa spisy: 30 IX 1921 r. i 9 XII 1931 r. W trakcie ich przeprowadzania oprócz pytań o podstawowe dane demograficzne, zbierano informacje dotyczące rolnictwa. Kolejny spis powszechny miał się odbyć w 1941 r.⁷ Pierwszy powojenny spis powszechny (nie licząc powszechnego sumarycznego spisu ludności z 14 II 1946 r., który odbył się na innych zasadach⁸) przeprowadzony został 3 XII 1950 r., w całkowicie nowych warunkach polityczno-społeczno-gospodarczych⁹.

Katalog pytań był szeroki i różnił się w zależności od form gospodarowania w rolnictwie. W przypadku gospodarstw rolnych (w tym ogrodniczych, sadowniczych, leśnych, rybnych i hodowlanych) dotyczył następujących cech: 1) imię i nazwisko gospodarującego; 2) miejsce zatrudnienia i pracy; 3) położenie gruntów gospodarstwa; 4) powierzchnia gruntów według własności; 5) powierzchni gruntów według użytkowania; 6) zasiewy w roku gospodarczym 1949/1950; 7) liczba i rodzaj inwentarza żywego; 8) liczba maszyn i urządzeń rolniczych¹⁰.

⁶ Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. 1950, nr 9, poz. 87. Zob. J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997, s. 311–313, 317; R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999, s. 250–252; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, 104–105; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003, s. 90; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 53; Z. Zieliński, S. Bober, *Kościół w Polsce 1944–2007*, Poznań 2009, s. 12; A.L. Sowa, *Historia polityczna...*, s. 166.

⁷ Na ziemiach polskich przeprowadzono do 1950 r. następujące spisy ludności: 1777 – spis ludności miast; 1789 – lustracja dymów i podanie ludności w Rzeczypospolitej; 1808, 1810 – w Księstwie Warszawskim; 1840, 1843, 1846, 1849, 1852, 1855, 1858, 1861, 1864, 1867, 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910 – w Wielkim Księstwie Poznańskim; 1867 – spis powszechny w Prusach; 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1917 – spisy powszechne w Cesarstwie Niemieckim; 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 – spisy powszechne w Galicji; 1897 – spis powszechny w Rosji; 1916 – spis na terenach Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego; 1916, 1918 – spisy ludności na terenach Ober-Ostu obejmujących tereny dawnej Litwy historycznej; 1919 – spis ludności na Górnym Śląsku, przeprowadzony po upadku I powstania śląskiego; 1919 – spis ludności na kresach północno-wschodnich; 1919 – spis ludności tzw. Ziemi Wschodniej; 1921 – pierwszy powszechny spis ludności; 1931 – drugi powszechny spis ludności; 1946 – spis sumaryczny. Zob. C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 99–107.

⁸ *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14. II 1946 r.*, Warszawa 1947, s. VII–XV.

⁹ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 lipca 1950 r. w sprawie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r.*, Dz. U. 1950, nr 32, poz. 293.

¹⁰ *Zarządzenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 11 sierpnia 1950 r. w sprawie szczegółowego określenia zakresu Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r.*, „Monitor Polski”, nr A-92, poz. 1140.

W przypadku gospodarstw rolnych będących w użytkowaniu państwa, instytucji publicznych i organizacji społecznych, katalog był następujący: 1) nazwa instytucji; 2) nazwa właściciela; 3) charakter gospodarstwa według rodzaju produkcji oraz cechy od pkt. 2 do 8 dotyczące gospodarstw rolnych¹¹.

Inny katalog pytań dotyczył spółdzielni I typu¹²: 1) nazwa spółdzielni; 2) liczba członków; 3) powierzchnia gruntów objętych wspólną uprawą będących własnością członków; 4) powierzchnia innych gruntów spółdzielni według rodzajów użytkowania; 5) liczba i rodzaj inwentarza żywego; 6) liczba maszyn i urządzeń rolniczych¹³. Nieco inne informacje były zbierane przy spółdzielniach II i III typu: 1) nazwa spółdzielni; 2) typ statutu; 3) liczba członków spółdzielni; 4) liczba zrzeszonych gospodarstw rolnych i bezrolnych gospodarstw domowych (rodzinnych) oraz pytania 2–8, podobnie jak w przypadku gospodarstw indywidualnych¹⁴. Osobno spisywano przyzagrodowe gospodarstwa członków spółdzielni II i III typu. W tym przypadku rejestrowano: 1) imię i nazwisko członka spółdzielni; 2) powierzchnię gruntów wniesionych do spółdzielni; 3) powierzchnię działki przyzagrodowej; 4) powierzchnię innych gruntów pozostających we władaniu członka; 5) liczbę domowników biorących udział w pracy w spółdzielni; 6) położenie gruntów; 7) powierzchnię gruntów według rodzaju użytkowania; 8) inwentarz żywy oraz 9) maszyny i urządzenia rolnicze¹⁵.

Osobną grupą byli użytkownicy gruntów o powierzchni poniżej 0,1 ha lub nie posiadający ziemi, lecz utrzymujący zwierzęta gospodarskie. W tym przypadku komisarze spisowi zbierali informacje dotyczące imienia i nazwiska osoby, u której znajdował się inwentarz żywy oraz jego gatunek i liczebność¹⁶.

¹¹ Tamże.

¹² Zrzeszenie Uprawy Ziemi (spółdzielnia typu I) to najprostsza forma spółdzielni, w której ziemia i budynki wnoszone przez członków spółdzielni były nadal ich własnością. Ziemię, w zależności od uchwały podjętej przez członków spółdzielni, użytkowano razem przez cały rok lub w celu wykonania określonych prac polowych. Jeżeli spółdzielnia miała prowadzić uprawę roślin w płodozmianie, wówczas zrzeszenie musiało zawiązać się na okres co najmniej trzech lat. Każdy członek zobowiązywał się, że w ciągu roku wykona wraz z rodziną co najmniej tyle pracy, ile wymagała ziemia, którą wnosił do zrzeszenia. Zobowiązywał się także do odpłatnego użyczenia maszyn rolniczych i sprzężaju. Sposób zbioru plonów mógł odbywać się dwójako w zależności od decyzji członków. Mógł to być zbiór indywidualny z wniesionej ziemi lub zbiorowo. W drugim przypadku plony dzielono, wedle ilości gruntów wniesionych do wspólnej uprawy w oparciu o hektary przeliczeniowe. Wyższą formą współpracy była Rolnicza Spółdzielnia Wytwórcza (typ II). Ziemia wnoszona przez jej członków była przeznaczona do wspólnego gospodarowania, lecz nadal pozostawała ich własnością. Nie podlegały łączeniu domy mieszkalne, podwórza, ziemia pod budynkami, działka przyzagrodowa jak też niezbędne budynki do prowadzenia gospodarstwa przyzagrodowego. Rolnicy wnosili do spółdzielni zwierzęta gospodarskie (konie, krowy), maszyny i urządzenia rolnicze, które nadal pozostawały własnością członka. Na wspomnianej już działce przyzagrodowej rolnik mógł utrzymywać do dwóch krow z przychowkiem, owce, trzodę chlewną i drób w nieograniczonej ilości, jak też pasiekę z dowolną ilością uli. Członek spółdzielni musiał w niej przepracować minimum 100 dni. Wynagrodzenie za pracę było zależne od ilości i jakości wniesionej pracy oraz wielkości wkładu w inwentarzu i ziemi. Rolniczy Zespół Spółdzielczy (spółdzielnia typu III) – była to forma bardzo podobna do typu II z tą różnicą, że wynagrodzenie były zależne tylko od ilości i jakości wniesionej pracy oraz inaczej dzielony był dochód ogólny spółdzielni.

¹³ *Zarządzenie Przewodniczącego...*

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

Pierwszym elementem, od którego należy rozpocząć charakterystykę rolnictwa wieluńskiego jest liczba ludności, która zamieszkiwała wieś i pracowała na roli. Spis powszechny wykazał, że zarówno pod względem całkowitej liczby mieszkańców powiatu, jak i zamieszkującej na wsi, powiat wieluński w 1950 r. był jednym z najludniejszych w województwie łódzkim. Łącznie wieluńskie zamieszkiwało 153 055 osób, z tego w miastach 14 720 mieszkańców (9,62%), natomiast na wsi 138 335 osób (90,38%)¹⁷. Już te dane pozwalają stwierdzić, że powiat wieluński miał charakter rolniczy. Należy odnotować, że odsetek ludności wiejskiej wynosił wówczas w Polsce 61%, zaś miejskiej 39%¹⁸. Pod względem liczby mieszkańców wieluńskie wyprzedzał tylko powiat radomszczański, zamieszany przez 165 106 osób, z czego na wsi mieszkało 142 861 osób (91,52%). Z kolei pod względem procentowego udziału mieszkańców wsi w ogólnej liczbie osób, to wieluńskie wyprzedzały powiaty: łaski, piotrkowski i radomszczański. Dokładne dane zostały przedstawione w tabeli 1.

Tabela nr 1

Liczba ludności województwa łódzkiego w rozbiciu na powiaty i miasta wydzielone na dzień 3 XII 1950 r.

L.p.	Powiat lub miasto wydzielone	Liczba całkowita mieszkańców	Liczba mieszkańców wsi	% udział mieszkańców wsi w ogólnej liczbie ludności
1.	łaski	102 042	97 793	95,84
2.	piotrkowski	138 381	129 362	93,48
3.	radomszczański	165 106	142 861	91,52
4.	wieluński	153 055	138 335	90,38
5.	rawski	81 854	70 765	86,45
6.	brzeziński	84 976	70 054	82,44
7.	łowicki	101 876	79 706	78,24
8.	łęczycki	104 285	80 404	77,10
9.	sieradzki	134 033	99 166	73,99
10.	skierniewicki	66 193	48 287	72,95
11.	łódzki	71 734	48 398	68,86
12.	kutnowski	93 230	61 921	66,42
13.	Pabianice	48 817	0	0
14.	Piotrków Trybunalski	42 289	0	0
15.	Tomaszów Mazowiecki	39 391	0	0
16.	Zgierz	26 169	0	0

¹⁷ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września...

¹⁸ W. Syrek, *Elementy demografii. Skrypt dla studentów I roku nauk politycznych studiów zaocznych*, Katowice 1980, s. 32. Nie uwzględniono w podziale na wieś i miasto 394 tys. osób.

Razem	Województwo łódzkie	1 453 431	1 068 052	73,48
-------	---------------------	-----------	-----------	-------

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: „Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualnie gospodarstwa rolne. Województwo łódzkie”, Warszawa 1954, s. 3.

Powiat wieluński miał charakter typowo wiejski: ponad 90% jego mieszkańców zamieszkiwało na wsi. Duży, pod względem powierzchni – 2107 km², obejmował trzy miasta: Wieluń, Wieruszów i Praszkę¹⁹. Procentowy udział mieszkańców wsi w ogólnej liczbie ludności, był większy w powiecie łaskim (jedno miasto – Łask), piotrkowskim (Bełchatów, Sulejów) i radomszczańskim (Radomsko, Koniecpol). Tabele zamykają największe miasta województwa, które w ówczesnym systemie administracyjnym funkcjonowały jako jednostki wydzielone, będące (Piotrków Trybunalski i Tomaszów Mazowiecki) lub nie (Pabianice i Zgierz) powiatami miejskimi²⁰. Zatem w ich przypadku nie wykazywano udziału mieszkańców wsi w ogólnej liczbie ludności.

Bardziej interesującym, z punktu widzenia opisu rolnictwa, jest liczba osób pracujących w rolnictwie oraz jej odsetek zarówno w ogólnej liczbie mieszkańców powiatu, jak i w liczbie mieszkańców wsi. Podobnie jak poprzednio, dane te zostaną przedstawione w tabeli, w której uwzględniono wszystkie powiaty. Pozwoli to na pokazanie jak wyglądała sytuacja w wieluńskim na tle województwa łódzkiego.

¹⁹ *Dekret o samorządzie miejskim*, Dz. Pr. P. P 1919, nr 13, poz. 140.

²⁰ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 1951 r. w sprawie utworzenia powiatów miejskich z obszarów niektórych miast*, Dz. U. 1951, nr 20, poz. 161; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 115–122, 164.

Tabela nr 2
Zatrudnieni czynni i bierni w rolnictwie według powiatów w województwie łódzkim na dzień 3 XII 1950 r.

Powiat lub miasto wydzielone	Zatrudnieni w rolnictwie												
	Razem czynni zawo- dowo i utrzymywani członkowie rodzin			Czynni zawodowo			Utrzymywani członkowie rodzin			Razem czynni zawodowo i utrzymywani członkowie rodzin			
	W powie- cie lub mieście wydzielo- nym	Na wsi		Liczba	% ludno- ści po- wiatu lub miasta wydzielo- nego	% razem czynnych zawodowo i utrzymy- wanych członków rodzin	Liczba	% ludno- ści po- wiatu lub miasta wydzielo- nego	% ludno- ści wsi	% razem czynnych zawodowo i utrzymy- wanych członków rodzin	Liczba	% ludności powiatu lub miasta wy- dzielonego	
brzeziński	83 374	70 054	33 422	40,09	63,57	63,06	19 579	23,48	27,95	36,94	53 001	63,57	75,66
kutnowski	90 397	61 924	29 303	32,42	47,32	59,26	20 142	22,28	32,53	40,74	49 445	54,70	79,85
łaski	100 956	97 793	43 804	43,39	44,79	63,39	25 299	25,06	25,87	36,61	69 103	68,45	70,66
łęczycki	102 406	80 404	42 340	41,35	52,66	60,81	27 287	26,65	33,94	39,19	69 627	67,99	86,60
łowicki	99 402	79 706	41 284	41,53	51,80	62,75	24 512	24,66	30,75	37,25	65 796	66,19	82,55
łódzki	70 346	49 398	22 400	31,84	45,35	62,02	13 716	19,50	27,77	37,98	36 116	51,34	73,11
miasto Pabianice	46 121	0	757	1,64	-	58,05	547	1,19	-	41,95	1304	2,83	-
miasto Piotrków Trybunalski	38 784	0	1411	3,64	-	52,09	1298	3,35	-	47,91	2709	6,99	-
piotrkowski	137 092	129 362	67 123	48,96	51,89	63,01	39 399	28,74	30,46	36,99	106 522	77,70	82,34
radomszczański	162 849	142 861	76 730	47,11	53,71	63,97	43 208	26,53	30,25	36,03	119 938	73,65	83,95
rawski	81 024	70 765	38 404	47,40	54,27	57,62	28 243	34,86	39,91	42,38	66 647	82,26	94,18
sieradzki	130 279	99 166	52 611	40,38	53,03	62,52	31 544	24,21	31,81	37,48	84 155	64,60	84,86
skiermiewicki	63 875	48 287	24 942	39,05	51,65	63,84	14 127	22,12	29,26	36,16	39 069	61,16	80,91
miasto Tomaszów Mazowiecki	37 066	0	312	0,84	-	46,15	364	0,98	-	53,85	676	1,82	-
wieluński	151 629	138 335	75 099	45,93	54,29	62,87	44 347	29,25	32,06	37,12	119 446	78,04	86,35
miasto Zgierz	24 728	0	236	0,95	-	37,94	386	1,56	-	62,06	622	2,56	-
łódzkie	1 420 758	1 068 052	550 178	38,72	51,51	62,23	333 998	23,51	31,27	37,77	884 176	60,83	82,78

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny.... s. 67-72.

Łącznie w 1950 r. w powiecie wieluńskim czynnych i biernych zawodowo w rolnictwie było 119 446 osób. To oznaczało, że 78,04% ludności powiatu było związane z rolnictwem pod względem zawodowym lub korzystało z dochodów pochodzących z pracy na roli. Liczba ta określa także, że dla 86,35% mieszkańców wsi, głównym źródłem utrzymania było rolnictwo. Wskaźnik ten (86,35%) był jednym z najwyższych w Łódzkiem, gdyż tylko większy odsetek był w powiatach rawskim i łęczyckim. Nieco ponad 13% osób zamieszkujących wieluńską wieś pracowało gdzie indziej, np. w budownictwie, rzemiośle, szkolnictwie itp. Jednocześnie dane te potwierdzają, że mieszkańcy wsi nie mieli zbyt wielkich możliwości pracy poza rolnictwem na terenie swojego powiatu, co było związane z bardzo słabym rozwojem przemysłu, rzemiosła oraz handlu i usług.

Rozkład pomiędzy czynnymi a biernymi zawodowo kształtował się podobnie jak w innych powiatach województwa łódzkiego. Oznacza to, że sytuacja rodzinna była w województwie dość podobna. Na tym tle wyróżniają się wskaźniki w miastach na prawach powiatu, gdzie mniejszy był udział czynnych zawodowo w rolnictwie, a większy biernych.

W powiecie wieluńskim 44 347 osób było na utrzymaniu pracujących czynnie. Stanowili oni 32,06% ludności wsi, zaś w grupie osób, których głównym źródłem utrzymania było rolnictwo 37,12%. Liczby te oznaczają, że na 100 osób pracujących czynnie w rolnictwie przypadało 59 osób, które utrzymywały się z ich pracy. Świadczy to o wysokim zatrudnieniu na wsi wieluńskiej.

Wyniki spisu powszechnego pozwalają przedstawić jak, kształtował się wiek poszczególnych grup osób pracujących w rolnictwie, czynnie i biernie, robotników jak i właścicieli gospodarstw rolnych, a także osób, co do których nie udało się ustalić przynależności. Niestety, GUS opublikował te wyniki w dość nietypowych kategoriach wiekowych, a mianowicie: 13 i mniej lat, 14–15, 16–17, 18–24, 25–34, 35–49, 50–54, 55–59 oraz 60 i więcej, ponadto osoby o wieku niewiadomym. Wyniki te przedstawia tabela 3.

Tabela nr 3
Struktura wiekowa osób pracujących i utrzymujących się z rolnictwa w powiecie wieluńskim na dzień 3 XII 1950 r.

Grupa zawodowa	Wyszczególnienie w grupie zawodowej	Wiek								Ogółem		
		13 i mniej	14-15	16-17	18-24	25-34	35-49	50-54	55-59		60 i więcej	Nie-ustalony
Robotnicy i pracownicy	Razem	797	132	135	556	427	619	169	132	323	8	3298
	Czynni zawodowo	-	38	94	491	336	507	128	100	206	8	1908
	Utrzymywani członkowie rodzin	797	94	41	65	91	112	41	32	117	—	1390
Utrzymujący się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw rolnych	Razem	31 355	5258	4289	10 983	12 205	24 848	7267	5781	13 785	197	115 968
	Gospodarujący	-	43	38	406	2777	12 095	3943	3282	6448	41	29 073
	Pomagający członkowie rodzin	-	1936	3083	9595	8953	12 024	2993	2116	3342	73	44 115
Nieustalona grupa społeczna	Utrzymywani członkowie rodzin	31 355	3279	1168	982	475	729	331	383	3995	83	42 780
	-	27	8	12	20	6	2	2	7	93	3	180
Ludność w rolnictwie ogólnie	-	32 179	5398	4436	11 559	12 638	25 469	7438	5920	14 201	201	119 446

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny..., s. 88.

Najważniejszą grupą wśród rolników byli samodzielnie gospodarujący. Przeważały tutaj osoby w sile wieku, w przedziale między 35. a 49. rokiem życia (41,6% wszystkich samodzielnie gospodarujących). Znaczącą liczebnie grupę stanowili także rolnicy powyżej 60. roku (22,18%). Ogólnie należy stwierdzić, że gospodarstwa rolne prowadziły osoby w pełni doświadczone życiowo, a co piąte prowadziły osoby, które nie powinny już pracować zawodowo. Brak systemu zaopatrzenia emerytalnego zmuszał ludzi do pracy do momentu utraty zdrowia. Odwrotnie było z proporcjami osób pomagających, gdzie przede wszystkim przeważały osoby młodsze, które zapoznawały się z pracą na wsi. Natomiast, co oczywiste, w grupie utrzymywanych członków rodzin, zdecydowanie przeważały osoby bardzo młode, niepełnoletnie. W przypadku osób starszych, zapewne były to osoby, które ze względu na kalectwo, nie były w stanie samodzielnie pracować w rolnictwie lub były w bardzo zaawansowanym wieku. Prawie 3300 osób to pracownicy i robotnicy. Tu także były podobne proporcje jak w przypadku osób utrzymujących się z prowadzenia gospodarstw. Dla niewielkiej ilości osób nie udało się ustalić odpowiedniej grupy społecznej.

Dane ze spisu powszechnego pozwalają przedstawić dokładną strukturę powierzchni gospodarstw rolnych w powiecie wieluńskim.

Tabela nr 4

Struktura powierzchni gospodarstw rolnych w powiecie wieluńskim na dzień 3 XII 1950 r.

Powierzchnia	Miasta		Wieś		Łącznie	
	ilość	% wszystkich w mieście	ilość	% wszystkich na wsi	ilość	% wszystkich
0,1–0,2	39	3,53	78	0,26	117	0,38
0,2–0,5	137	12,40	373	1,25	510	1,65
0,5–1	217	19,64	1109	3,72	1326	4,28
1–2	312	28,23	3609	12,10	3921	12,67
2–3	161	14,57	3685	12,35	3846	12,43
3–4	91	8,24	3777	12,66	3868	12,50
4–5	51	4,62	3795	12,72	3846	12,43
5–7	59	5,34	6766	22,67	6825	22,05
7–10	24	2,17	4331	14,51	4355	14,07
10–12	3	0,27	1125	3,77	1128	3,65
12–14	2	0,18	542	1,82	544	1,76
14–20	7	0,63	496	1,66	503	1,63
20–25	1	0,09	101	0,34	102	0,33
25–30	1	0,09	25	0,08	26	0,08
30–50	0	0	28	0,09	28	0,09
50 i więcej	0	0	1	0,00	1	0,00
Razem	1105	100	29 841	100	30 946	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Narodowy Spis Powszechny...*, s. 94.

Zamieszczona powyżej tabela przedstawia strukturę powierzchni gospodarstw rolnych. Przede wszystkim w miastach wieluńskiego (część ziemi uprawnej leżała w granicach miast, np. w Wieluniu było to aż 750 ha²¹). Przeważały, co oczywiste, gospodarstwa karłowate (63,8% wszystkich w mieście) i małorolne (27,43% wszystkich w mieście)²². Najliczniejsze były gospodarstwa o powierzchni 1–2 ha, czyli niepozwalające na zapewnienie wystarczającego źródła dochodów, nawet dla rodziny składającej się z trzech osób. Było to możliwe w przypadku intensywnej produkcji warzywniczej. Większych gospodarstw było bardzo mało. Tylko 14 miało powierzchnię powyżej 10 ha. Jest to jednak obszar specyficzny, gdyż mówimy o gospodarstwach istniejących na terenie miasta.

Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja na wsi: różnice były tutaj o wiele większe. Przede wszystkim istniało mniej gospodarstw karłowatych: tylko 17,33%. Małorolnych było w 1950 r. ponad dwa razy więcej, bo 37,73%. Na wsi znaczną część stanowiły silne ekonomicznie gospodarstwa powyżej 10 ha powierzchni. Natomiast doskonale widać, że reforma rolna przyniosła oczekiwany skutek, bo tylko jedno gospodarstwo przekraczało powierzchnię 50 ha. Rozwiązała problem głodu ziemi – otrzymało ją wielu rolników. Warto przypomnieć, że w powiecie wieluńskim na dzień 1 I 1939 r. gospodarstwa rolne obejmujące powyżej 180 ha skupiały łącznie 24 413,01 ha, czyli 13,78% powierzchni²³.

Warto zastanowić się nad sytuacją prawną gruntów w rolnictwie indywidualnym. Jak wspomniano wcześniej, w powiecie wieluńskim było 30 946 gospodarstw. Łącznie posiadały one z tytułu własności areał o obszarze 136 130 ha, co oznaczało, że średnio na gospodarstwo przypadało 4,3990 ha. Jednocześnie grunty będące własnością użytkownika stanowiły 88,27% ziemi uprawnej. Drugą formą użytkowania była dzierżawa. Łącznie, na terenie powiatu, było w ten sposób użytkowane 15 265 ha ziemi. Niestety, nieznana jest liczba gospodarstw, które w ten sposób powiększały swój areał. Była ona jednak niezbyt popularna, dotyczyła tylko 9,9% ziemi uprawnej. Mogło to być spowodowane podrożeniem kosztów produkcji: użytkownik musiał dodatkowo płacić czynsz dzierżawny. Można z dużą pewnością stwierdzić, że ta forma występowała w przypadku gospodarstw karłowatych i małorolnych, których właściciele nie mogliby utrzymać się z pracy na roli. Oddawali posiadaną ziemię w dzierżawę, sami zaś szukali zatrudnienia w innych działach gospodarki narodowej. Pozostała pula przypadała na inne formy własności i dotyczyła 2821 ha (1,83%)²⁴.

Niezwykle ważnym elementem przy opisie rolnictwa jest struktura użytkowania ziemi.

²¹ T. Olejnik, *Wieluń. Dzieje miasta 1945–1989*, t. 3, Łódź–Wieluń 2009, s. 338.

²² Stosuję określenia gospodarstw według wielkości: gospodarstwo karłowate do 2 ha, gospodarstwo małorolne 2–5 ha, gospodarstwa średniorolne 5–10 ha, zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 III 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1945, nr 10, poz. 71.

²³ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu, Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 861, k. 14–16, Księga Narodowościowa Powiatu Wieluńskiego.

²⁴ *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo łódzkie*, Warszawa 1954, s. 95.

Tabela nr 5
Struktura użytkowania ziemi w powiecie wieluńskim na dzień 3 XII 1950 r.

Rodzaj	powierzchnia ogólna	% użytków rolnych	% powierzchni ogólnej
Grunty orne	98 288	79,46	63,74
Sady owocowe	400	0,32	0,26
Ogrody warzywne	298	0,24	0,19
Łąki	10 221	8,26	6,63
Pastwiska	14 487	11,71	9,39
Razem użytki rolne	123 694	100	80,21
Lasy	14 361	-	9,31
Stawy rybne	337	-	0,22
Jeziora i rzeki	201	-	0,13
Inne grunty użytkowe	366	-	0,24
Grunty pod zabudowaniami	5957	-	3,86
Nieuzytki	9300	-	6,03
Razem	154 216	-	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny..., s. 97.

Użytki rolne stanowiły 80,21% łącznej powierzchni gruntów posiadanych przez indywidualne gospodarstwa rolne. Należy to uznać za wysoki wskaźnik. Przede wszystkim przeważały grunty orne, stanowiące 79,46% powierzchni użytków rolnych. Drugie miejsce zajmowały łąki i pastwiska. W powiecie wieluńskim niewielki udział miała uprawa warzyw i owoców. Specjalistyczna produkcja stawowa zajmowała relatywnie duży obszar 337 ha, choć w ogólnej powierzchni jej udział był znikomy. Obszar ponad 14 tys. ha lasów, będących w posiadaniu rolników, to przede wszystkim tanie źródło opału oraz możliwość zbioru runa leśnego (grzyby, jagody itp.).

Kolejnym elementem opisu jest prezentacja zabudowy. Łącznie na wsi wieluńskiej było 26 225 budynków mieszkalnych, liczących 60 318 izb, w których mieszkało 132 579 osób²⁵. Na budynek przypadało zatem 5,06, zaś na izbę 2,2 osoby. Liczby te pozwalają stwierdzić, że w jednym budynku mieszkalnym mieszkała przeważnie tylko jedna rodzina.

Szczegółowe dane dotyczące rodzajów ścian zastosowanych w budowie domów oraz występującego pokrycia dachowego przedstawiono w tabelach 6 i 7.

²⁵ *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Nieruchomości, budynki, mieszkania. Część IV. Wieś – zestawienia powiatowe*, Warszawa 1955, s. 10.

Tabela nr 6

Rodzaj ścian budynków mieszkalnych w powiecie wieluńskim według danych ze spisu powszechnego z 3 XII 1950 r.

Dane	Rodzaj budowli							
	Ogniotrwałe			Nieogniotrwałe			Nieustalone	Budynki mieszkalne ogółem
	mur	inne	razem	drewno	inne	razem		
Budynki	9645	641	10 286	15 508	147	15 655	284	26 225
Izby	25 365	1175	26 540	32 871	370	33 241	537	60 318
Liczba mieszkańców	50 556	2786	53 342	76 981	844	77 825	1412	132 579

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Nieruchomości..., s. 10.

Spis powszechny pokazał, że na wsi wieluńskiej przeważała zabudowa drewniana – 59,13% wszystkich budynków mieszkalnych. Drobne różnice występują między ilością izb w budownictwie drewnianym i murowanym: odpowiednio 2,12 i 2,63 izby.

Tabela nr 7

Rodzaj przykrycia budynków mieszkalnych na wsi wieluńskiej na dzień 3 XII 1950 r.

Dane	Pokrycie dachowe							
	Ogniotrwałe				Nieogniotrwałe			Nie ustalono
	Dachówka	Blacha	Papa	Razem	Drewno	Słoma	Razem	
Budynki	12 334	294	1339	13 971	79	11 893	11 972	282
Izby	31 271	971	3941	36 138	283	23 376	23 659	521
Ludność	62 337	1561	7700	71 621	525	59 077	59 602	1356

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Nieruchomości..., s. 10.

W 1950 r. nadal blisko połowa budynków mieszkalnych w powiecie wieluńskim była kryta słomą (45,35% wszystkich budynków). Jednak najbardziej rozpowszechnionym materiałem, który służył do krycia dachów była dachówka (47,03% ogółu), która ze względu na ciężar używana była przede wszystkim w przypadku domów murowanych.

Podsumowując dane z dwóch poprzednich tabel, trzeba zauważyć, że na wsi przeważało budownictwo, które nie było ogniotrwałe. Niestety, zabudowa drewniana wraz z przykryciem w postaci słomy powodowała, że powszechne było zagrożenie i występowanie pożarów. Warto jeszcze przedstawić dokładne dane o liczbie izb w budynkach mieszkalnych powiatu wieluńskiego. Zostaną one zaprezentowane w tabeli 8.

Tabela nr 8

Budynki mieszkalne w powiecie wieluńskim według liczby izb na dzień 3 XII 1950 r.

Dane	Budynki mieszkalne o liczbie izb								
	1	2	3	4	5	6–8	9–19	20 i więcej	Ogółem
Budynki	4261	14 746	4497	2079	293	246	82	21	26 225
Osoby	17 723	69 807	24 872	13 607	2089	2496	1608	377	132 579

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Nieruchomości...*, s. 36.

W powiecie wieluńskim przeważały, jak to było zaznaczone wcześniej, budynki liczące przeważnie 2 lub 3 izby. Popularne były oczywiście także 1- lub 4- izbowe. Większe ilości izb były już luksusem, na który zazwyczaj nie było stać rolników indywidualnych.

Dane spisowe pozwalają także na przedstawienie stanu inwentarza żywego, jaki posiadali w 1950 r. rolnicy wieluńscy. Podstawową siłą pociągową w gospodarstwach rolnych były wówczas konie, traktory stanowiły rzadkość. Cena nowych była wysoka, zdecydowanie przekraczała możliwości finansowe rolników. Z drugiej strony władze państwowe niechętnie widziały ciągniki u chłopów, co wiązało się z innym pomysłem na rolnictwo niż indywidualne. Leszek Próchniak pisze: *Jeden z podstawowych celów polityki rolnej władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 stanowiła kolektywizacja wsi. Przystąpiono do niej na żądanie Stalina, nie biorąc pod uwagę gospodarczych czy społecznych skutków takiej decyzji – ważniejsze okazały się względy doktrynalne i polityczne*²⁶. Wobec tego opis rozpocznę o przedstawienia ilości koni – podstawowej siły pociągowej w ówczesnym rolnictwie.

Łącznie w powiecie wieluńskim było 5955 koni w wieku do trzech lat i 13 042 powyżej 3 lat, czyli łącznie 18 997 sztuk²⁷. Dodatkowo poza gospodarstwami indywidualnymi znajdowało się 68 koni, w tym 13 w wieku poniżej 3 lat²⁸. Sumując dane otrzymujemy: 5968 koni w wieku poniżej 3 lat, 13 097 w wieku powyżej 3 lat, razem 19 065 sztuk.

Zazwyczaj gospodarstwa w powiecie wieluńskim posiadały jednego konia, rzadkością były gospodarstwa posiadające cztery lub więcej sztuk. Na 30 946 gospodarstw, aż 15 391 nie miało żadnej siły pociągowej (49,73%). W ich posiadaniu były 44 348 ha (28,75% ziemi uprawnej), były to gospodarstwa małe i karłowate, których ilość w powiecie wieluńskim była znaczna. Po jednym koniu posiadało 12 602 gospodarstw (40,72%)

²⁶ L. Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź 2003, s. 280. Zob. także: S. Chodunaj, *Ubezłasnowolnienie polskiej wsi w latach 1945–1956 na przykładzie regionu łódzkiego*, Łódź 2008. Warto odnotować, że w początkach 1951 r. w województwie łódzkim istniało łącznie 112 spółdzielni, w tym: 2 typu I, 70 typu II i 40 typu III. Obejmowały one obszar o powierzchni 13 794,94 ha. „Gorzey” było z kolektywizacją w powiecie wieluńskim. Pierwsza spółdzielnia w powiecie (typ II) została zarejestrowana w kwietniu 1950 r. we wsi Kraszkowice w gminie Starzenice. 7 V 1951 r. były zaledwie 2 i obie typu II. Na dzień 30 IX 1953 r. istniało zaledwie 10, w tym 1 typu Ib, 2 typu II i 7 typu III. Był to jeden z najniższych wyników w województwie. Świadczyło to o dużym przywiązaniu rolników wieluńskich do ziemi, którzy z dużą niechęcią przyjmowali lansowaną przez władzę ideę spółdzielczości (właściwie kolektywizację) jako panaceum na wszelkie bolączki wsi. Mniej spółdzielni było tylko w powiecie skierniewickim – 9 i łęczyckim – 12. Łącznie w województwie było ich 269.

²⁷ *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa...*, s. 100.

²⁸ Tamże, s. 118.

o całkowitej powierzchni 81 365 ha (52,76% uprawianej ziemi). W ich przypadku na jednego konia przypadało 6,46 ha. Po dwa konie posiadało 2537 gospodarstw (8,2%), które obejmowały obszar 23 270 ha (15,09% uprawnej ziemi) – na jednego konia 4,59 ha. Po trzy konie posiadało 361 rolników (1,17%), ich gospodarstwa zajmowały powierzchnię 4312 ha (2,8% uprawnej ziemi). W tym przypadku, na 1 sztukę przypadało 3,98 ha. Niewiele miało cztery lub więcej koni. W całym powiecie było ich zaledwie 55 (0,18%) o powierzchni 921 ha (0,6% uprawnej ziemi)²⁹. Tutaj na jednego konia przypadało 3,87 ha, gdyż gospodarstwa te miały łącznie 238 sztuk. Podsumowując te dane można wysnuć dwa wnioski. Pierwszy to duża liczba gospodarstw bez siły pociągowej. Było to, jak już zaznaczyłem, związane z licznymi gospodarstwami karłowatymi i małorolnymi, których nie było stać na utrzymanie żywej siły pociągowej. Przede wszystkim większość rolników posiadała jednego lub dwa konie. Drugi zasadniczy wniosek to zmniejszanie się średniego obciążenia konia wraz z większą ilością sztuk w gospodarstwie. Powtórzę wyniki 1 – 6,46 ha, 2 – 4,59 ha, 3 – 3,98 ha i 4 i więcej – 3,87 ha. Oczywiście są to wartości wyliczone dla gospodarstw, które posiadały konie. Natomiast rzeczywiste obliczenie obciążenia jest niemożliwe, gdyż ziemia rolników, którzy nie posiadali sprzężaju, była uprawiana przez tych którzy posiadali go w wystarczającej ilości. Należy jednak przypuszczać, że kolejność pod względem obciążenia pozostanie taka sama.

Drugą ważną grupą zwierząt utrzymywanych w gospodarstwach było bydło, trzymane przede wszystkim dla mleka, a następnie pozyskania mięsa wołowego. Łącznie w powiecie było 63 936 sztuk, w tym 45 236 krów mlecznych (70,75% bydła) oraz 7 610 buhajów i jałówek (11,90%) powyżej jednego roku życia. Poniżej tego wieku było 11 090 sztuk (17,35%)³⁰.

Tabela nr 9

Liczba krów w gospodarstwach rolnych na dzień 3 XII 1950 r. w powiecie wieluńskim

Liczba krów	Liczba gospodarstw	%	Liczba krów łącznie	%
0	4096	13,24	0	0
1	12 774	41,28	12 774	28,24
2	10 703	34,59	21 406	47,32
3	2675	8,64	8025	17,74
4	519	1,68	2076	4,59
5	131	0,42	655	1,45
6	38	0,12	228	0,50
7 i więcej	10	0,03	72	0,16
Razem	30 946	100	45 236	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa..., s. 105.

²⁹ Tamże, s. 103.

³⁰ Tamże, s. 100.

Niewielkie ilości bydła rogatego znajdowały się poza gospodarstwami indywidualnymi. Było to 690 krów mlecznych, 56 buhajów i jałówek powyżej 1. roku życia oraz 67 sztuk poniżej tego wieku, czyli łącznie 813 sztuk³¹. Sumując te dwie kategorie otrzymujemy: 45 926 krów mlecznych, 11 157 sztuk w wieku do 1. roku oraz 7666 buhajów i jałówek powyżej. Razem 64 749 sztuk.

Podsumowując te dane, należy stwierdzić, że hodowla bydła w powiecie wieluńskim była rozdrobniona. Większość produkcji mlecznej pochodziła z gospodarstw o niewielkiej obsadzie – jedna lub dwie sztuki. Duża hodowla była realizowana w mniej niż co 10 gospodarstwie. Oznaczało to liczną rzeszę producentów, którzy uzyskiwali niewielkie ilości mleka. Na te gospodarstwa przypadało $\frac{3}{4}$ krów w powiecie.

Osobno należy podać także stan trzody chlewnej, utrzymywanej w celu uzyskania żywca wieprzowego oraz w celach reprodukcyjnych. W powiecie było 79 993 sztuk (do 6. miesiąca – 53 888), 10 252 maciory oraz 15 853 tuczników i knurów powyżej 6. miesiąca³². Poza gospodarstwami indywidualnymi niewiele było trzody, gdyż: 879 sztuk do 6. miesiąca, 104 maciory oraz 295 sztuk pozostałych powyżej 6. miesiąca życia³³. Sumując: 54 767 sztuk do 6. miesiąca życia; 10 356 macior i powyżej 6. miesiąca życia 16 148. Razem 81 271 sztuk trzody chlewnej.

W gospodarstwach powiatu wieluńskiego było 38 309 owiec³⁴. Poza gospodarstwami indywidualnymi chowano 589 sztuk³⁵, czyli razem 38 898 sztuk. Rolnicy wieluńscy utrzymywali także kozy. W gospodarstwach było 6382 sztuki³⁶ (poza nimi 1197)³⁷. Sumując: w całym powiecie było 7579 kóz.

Ważną gałęzią produkcji zwierzęcej był drób. Użytkowany wielokierunkowo – jaja, mięso i pióra. Liczebność utrzymywanych zwierząt przedstawiała się następująco:

1. Kury – gospodarstwa indywidualne – 321 797³⁸, poza gospodarstwami indywidualnymi – 11 022³⁹, łącznie – 332 819.
2. Gęsi – gospodarstwa indywidualne – 13 793⁴⁰, poza nimi – 199⁴¹, łącznie – 13 992.
3. Kaczki – gospodarstwa indywidualne – 9700⁴², poza nimi – 409⁴³, łącznie – 10 109.
4. Indyki – gospodarstwa indywidualne – 6283⁴⁴, poza gospodarstwami – 284⁴⁵, łącznie – 6567.

³¹ Tamże, s. 118.

³² Tamże, s. 100.

³³ Tamże, s. 118.

³⁴ Tamże, s. 101.

³⁵ Tamże, s. 108.

³⁶ Tamże, s. 101.

³⁷ Tamże, s. 118.

³⁸ Tamże, s. 101.

³⁹ Tamże, s. 118.

⁴⁰ Tamże, s. 101.

⁴¹ Tamże, s. 118.

⁴² Tamże, s. 101.

⁴³ Tamże, s. 118.

⁴⁴ Tamże, s. 101.

⁴⁵ Tamże, s. 118.

5. Króliki – gospodarstwa indywidualne – 15 055⁴⁶, poza gospodarstwami indywidualnymi – 901⁴⁷, łącznie – 15 956.

6. Pszczoły – gospodarstwa indywidualne – 4598 rodzin pszczelich⁴⁸; poza gospodarstwami indywidualnymi – 279⁴⁹, łącznie – 4877 rodzin pszczelich.

Kończąc przedstawienie danych liczbowych dotyczących ilości zwierząt gospodarskich w powiecie wieluńskim warto jeszcze wskazać, jak kształtowały się proporcje ilościowe między Wieluńskiem, a innymi powiatami województwa łódzkiego. Jak już zaznaczyłem, Wieluńskie było typowo rolniczym powiatem, toteż zajmowało czołowe miejsca w województwie. W liczbie koni Wieluńskie wyprzedzał tylko powiat radomszczański, a pod względem ilości owiec – piotrkowski. W przypadku kaczek wieluńskie wyprzedzały powiaty kutnowski i łęczycki, a w chowie indyków łęczycki i kutnowski. Więcej rodzin pszczelich było w powiatach piotrkowskim i radomszczańskim⁵⁰.

Na koniec należy przedstawić stan ilościowy maszyn rolniczych użytkowanych przez rolników zarówno samodzielnie, jak i wspólnie, czyli co najmniej przez dwa gospodarstwa.

Tabela nr 10

Umaszynowanie gospodarstw rolnych w powiecie wieluńskim na dzień 3 XII 1950 r.

L.p.	Nazwa	Użytkowanie		
		Indywidualne	Wspólne	Razem
1.	Pługi konne jednoskibowe bezkoleśne zwykłe	14 744	88	14 832
2.	Pługi konne jednoskibowe koleśne i ramowe	1795	14	1809
3.	Pługi konne koleśne dwuskibowe	659	60	719
4.	Pługi do podorywek	982	15	997
5.	Pługi łąkowe	32	2	34
6.	Talerzówki	60	8	68
7.	Komplety bron żelaznych	12 501	115	12 616
8.	Brony sprężynowe	4255	167	4422
9.	Kultywatory konne	2711	156	2867
10.	Wały żelazne	259	41	300
11.	Wały Campbella	25	4	29
12.	Wały łąkowe	14	10	24
13.	Siewniki do nawozów sztucznych	24	12	36
14.	Siewniki rządowe	655	345	1000
15.	Zaprawiarki do zboża	4	2	6

⁴⁶ Tamże, s. 101.

⁴⁷ Tamże, s. 118.

⁴⁸ Tamże, s. 101.

⁴⁹ Tamże, s. 118.

⁵⁰ Tamże, s. 100–101, 118.

16.	Dołowniki	386	209	595
17.	Opielacze wielorzędowe	241	3	244
18.	Beczkowozy (kufy)	161	14	175
19.	Żniwiarki	169	50	219
20.	Kosiarki	295	77	372
21.	Snopowiązałki konne	14	10	24
22.	Grabie konne	139	26	165
23.	Przetrzęsacze siana	16	1	17
24.	Kopaczki do ziemniaków konne	661	306	967
25.	Wozy zwykłe	16 699	106	16 805
26.	Wozy ogumione	131	2	133
27.	Młockarnie bez czyszczenia	1441	311	1752
28.	Młockarnie z czyszczeniem	143	12	155
29.	Kieraty	6095	130	6225
30.	Wialnie	3074	368	3442
31.	Młynki	2586	103	2689
32.	Tryjery	237	3	240
33.	Sieczkarnie	17 276	310	17 586
34.	Śrutowniki do zboża	109	10	119
35.	Parniki	1202	36	1238
36.	Wirówki	722	20	742
37.	Motory elektryczne	74	3	77
38.	Motory spalinowe	184	12	196

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa..., s. 109, 111, 115, 117.

Najbardziej popularnymi maszynami w powiecie były te, które są podstawowe w każdym gospodarstwie i służą do uprawy gruntów ornych, czyli wszelkiego rodzaju pługi, brony zębate i kultywatory. Są to maszyny, których pracy nie da się zastąpić pracą ręczną, toteż każde gospodarstwo w miarę możliwości dążyło do ich posiadania. Oczywiście w gospodarstwach karłowatych wykorzystanie tych maszyn było tak małe, że bardziej racjonalny był wynajem. Relatywnie mało było siewników rządowych wykorzystywanych do siewu zbóż, które po zamontowaniu innych kół wysiewowych i zablokowaniu części redlic mogły służyć jako siewniki nasion buraków cukrowych (uprawa rozwijała się dzięki cukrowni w Wieluniu). Oznacza to, że w większości rośliny zbożowe siano ręcznie. Niewiele było także w powiecie maszyn do ich zbioru, czyli kosiarek, żniwiarek i snopowiązałek, co pozwala stwierdzić, że znaczna część była nadal koszona ręcznie za pomocą kosy. Z kolei liczba 1907 młocarni także nie była wystarczająca do wymłócenia wszystkich zbóż. Oczywiście, te maszyny były wynajmowane sąsiednim gospodarstwom i ich właściciele pobierali za to odpowiednie wynaj-

grodzenie. Widać tutaj, że były one dość drogie, bo aż 323 były użytkowane wspólnie. Natomiast w powiecie było około 17 tys. wozów służących do przewozu wszelakiego rodzaju płodów rolnych, produktów przemysłowych (np. nawozy sztuczne) czy kopalin (np. węgiel kamienny), co oznacza, że każde większe gospodarstwo posiadało ten środek transportu. Warto zwrócić uwagę na to, że nieliczne były wówczas siewniki do nawozów sztucznych, silniki elektryczne i spalinowe, wozy ogumione i wszelakiego rodzaju wały przeznaczone do ubijania i kruszenia gleb.

Spis powszechny z 1950 r. dostarcza cennych informacji dotyczących rolnictwa w okresie po przeprowadzeniu reformy rolnej oraz po upaństwowieniu tzw. dóbr marvej ręki. Wyniki spisowe potwierdzają, że powiat wieluński miał charakter rolniczy. Mieszkańcy wsi w ponad 85% czerpali źródła utrzymania z rolnictwa, co świadczy o niewielkich możliwościach zatrudnienia poza nim. Głównie gospodarzami były osoby w średnim wieku między 35. a 49. rokiem życia, a znaczna część liczyła już ponad 60 lat. Gospodarzyli oni na niewielkich arealach. W mieście, gdyż w granicach miast była także ziemia uprawna, znajdowały się gospodarstwa karłowate i małorolne, natomiast na wsi przeważały gospodarstwa o wielkości od 1 do 10 ha, najliczniejsze w przedziale od 5 do 7 ha. Był to skutek reformy rolnej, która rozdrobniła rolnictwo. Przede wszystkim rolnicy posiadali ziemię na własność, a niecałe 1/10 było użytkowane w formie dzierżawy. Ponieważ przeważały małe gospodarstwa także i produkcja była bardzo rozdrobniona. Przede wszystkim dominowały grunty orne wykorzystywane do uprawy zbóż i roślin okopowych oraz łąki i pastwiska wykorzystywane przy chowie bydła. Niewiele było upraw ogrodniczych i sadowniczych, ponad 300 ha zajmowały stawy rybne. Rolnicy byli także właścicielami znacznych obszarów leśnych. Warto podkreślić, że chłopcy mieszkali przede wszystkim w budynkach wykonanych z materiałów nieogniotrwałych – drewnianych. Przykryte one były zazwyczaj dachówką lub słomą. Ogólnie budownictwo mieszkalne było silnie narażone na pożary. Pod względem liczby izb, przeważały budynki posiadające od jednej do czterech, dominowało budownictwo dwu- i trzyizbowe. Ziemię uprawiano końmi, których aż połowa gospodarstw nie posiadała, a pozostałe zazwyczaj miały jedną lub dwie sztuki. Podobnie było z bydłem rogatym, gdzie przeważnie była jedna lub dwie krowy mleczne. Hodowano także sporo trzody chlewnej, mniej – owiec i kóz. Liczebnie najwięcej było drobiu (w tym kur). Stan liczebny maszyn był niewystarczający. Nawet tak podstawowa maszyna jak pług, była obecna w 2/3 gospodarstw rolnych. Bardziej skomplikowanych maszyn znajdowało się w gospodarstwach niewiele. Oznacza to, że wiele prac wykonywano ręcznie.

Michał Michalski**Agriculture of the Wieluński District depicted during the national census on 3rd XII 1950**

The national census performed on 3rd XII 1950 provides valuable pieces of information concerning Polish agriculture, including the suchlike undertakings performed in the Wieluński District. An in-depth analysis of the data published by the GSO has shown that the aforementioned region was a typical agriculture-oriented district, as almost 90% of its citizens lived in rural areas and almost 80% of inhabitants of the district worked in agriculture. Small agricultural holdings constituted the majority of all farms, for big possessions had been liquidated by state reforms. Farmers lived in small dwellings and houses (in majority of cases they consisted of two or three chambers), which were built of wood and had roofs covered with straw. Agricultural production was very limited, as in majority of cases a household could afford to breed one or two cows, few pigs and a dozen units of poultry. Horses were used for majority of agricultural works (each household had one or two of them), including soil cultivation, which was later used for breeding and harvesting cereals, roots, and legume (with both thick and thin grains). The characteristic feature of agriculture was lack of proper machinery and devices. Therefore, majority of agricultural works must have been performed manually. Farmers had many meadows, pastures and orchards in their possession.